

УДК 911.3

<https://doi.org/>

10.15407/ugz2023.02.035

Гукалова І. В.,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4664-4480>

Інститут географії Національної академії наук України, Київ

Демографічні та соціальні чинники розвитку сільської місцевості в Україні: тенденції змін¹

У статті розглянуто ключові тенденції природного руху населення і динаміки розвитку соціальної інфраструктури у сільській місцевості України в історичній ретроспективі (1959–2021 рр.). Визначено регіональну специфіку депопуляції сільського населення з акцентом на статеві-вікові трансформації, здійснено групування регіонів за характером змін у народжуваності і смертності в сільській місцевості. Проаналізовано динаміку і особливості розвитку соціальної сфери життєзабезпечення, що розглядається як основа збереження та відтворення людського капіталу у сільській місцевості. Новизна дослідження полягає в аналізі тривалого депопуляційного демографічного тренду, а також змін розвитку соціальної інфраструктури у радянський і пострадянський періоди з наведенням конкретних прикладів, що ілюструють ці процеси.

Ключові слова: сільська місцевість, демографічні тенденції, депопуляція, сільська соціальна інфраструктура, Україна

UDC 911.3

Gukalova, I. V.,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4664-4480>

Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Demographic and Social Factors of Rural Development in Ukraine: Trends in Change

The article examines the key demographic trends and dynamics of social infrastructure development in rural areas of Ukraine in historical retrospect (1959–2021). The regional specificity of rural population depopulation is determined with an emphasis on sex and age structure transformations, and the regions are grouped by the nature of changes in rural fertility and mortality. The dynamics and peculiarities of the development of the social sphere of life support, which is considered as the basis for the preservation and reproduction of human capital in rural areas, are analyzed. The novelty of the study is the analysis of the long-term depopulation demographic trend, as well as changes in the development of social infrastructure in the Soviet and post-Soviet periods, with the presentation of examples of mapping schemes illustrating these processes.

Keywords: rural areas, demographic trends, depopulation, rural social infrastructure, Ukraine

Актуальність дослідження

В нашій державі історично склалася унікальна спільнота — українське селянство, спосіб життя та діяльність якої, у поєднанні з природно-географічними умовами і зовнішнім (іноді трагічним) тиском на неї, довгі роки поспіль визначала характер розселення та його динаміку, розвиток сільського господарства, можливості та масштаби індустріалізації і постіндустріаль-

ного поступу. Останні процеси були можливими значною мірою завдяки інтегруванню того самого сільського ресурсу, що призвело до різкого скорочення людності сільських поселень і занепаду їхньої соціальної сфери. Тим не менш сільська місцевість України продовжує розглядатися як маргінальна через її слабку демографічну вагу, а сьогодні як така, що опиняється на поро-

¹ Дослідження виконувалось у рамках науково-дослідної роботи Інституту географії НАН України «Картографічний аналіз розвитку сільської поселенської мережі України: в умовах трансформації сільської місцевості» (2022 р.).

зі нових демографічних ям через втрати, пов'язані із російсько-українською війною. У цьому зв'язку зростає актуальність досліджень і картографічного відображення змін, які відбувалися у природному русі сільського населення у регіонах України з часів першого після Другої світової

війни перепису населення 1959 р. і до початку новітньої війни. В цей період в Україні відбулася докорінна зміна демографічних характеристик розвитку, співвідношення сільського і міського населення, життєвих умов і моделей поведінки, засад розвитку соціальної сфери.

Стан вивчення питання, основні праці

Фундаментальні думки щодо проблем демографічного та соціального розвитку сільської місцевості України, а також особливості картографічного моделювання соціально-демографічної динаміки відображені у працях відомих українських географів: М. О. Барановського [1], І. І. Гудзеляк [2], В. О. Джамана [3], А. І. Доценка [4], Т. І. Козаченко [5], В. І. Куценко [6], Д. С. Мальчикової [7], В.П. Нагірної [8], Я. Б. Олійника [9], О. Г. Рогожіна [10], Л. Г. Руденка [11], В. В. Яворської [12] та багатьох інших. Відзначаючи вагомий доробок провідних вчених, слід вказати на дефіцит відображення і пояснення тривалої

ретроспективи сільської демографічної динаміки і змін в соціально-інфраструктурній забезпеченості села, що призводить до «урбаноцентричності» соціально-економічних стратегій розвитку регіонів України, особливо в контексті проведеної адміністративно-територіальної реформи, європейського вектору руху держави і новітніх викликів. Мета дослідження полягає у визначенні особливостей геодемографічної динаміки сільського населення регіонів України в останні радянські десятиріччя і у період незалежності у зв'язку із розглядом проблем розвитку соціальної сфери.

Методи дослідження

Статтю підготовлено з використанням системного підходу, методів аналізу та синтезу, математико-статистичного, графічного, картографічного

методів. У якості інформаційної бази використані матеріали Всесоюзних і Всеукраїнського переписів, дані поточної статистики та інтернет-джерел.

Виклад основного матеріалу

Ще в 1959 р. сільському населенню України була притаманна традиційна модель демографічної поведінки — типової для країн із переважанням селян (54,3 %). З того часу Україна пройшла через форсовану радянську урбанізацію, пережила період переходу до ринкових умов, відчула на собі риси постіндустріальних змін зайнятості, що супроводжувалося міграційним відтоком активного молодого населення до міст і разом із накопиченими наслідками минулих втрат генофонду слугувало тригером наступного різкого погіршення демографічної ситуації у сільській місцевості.

З 1959 по 2022 р. кількість сільського населення України зменшилася на 9,7 млн осіб — від 22,4 до 12,7 млн. У середньому за рік скорочення становило 157 тис. осіб. При збереженні таких темпів через наступні 30 років сільське населення зменшиться до 8 млн осіб, що є недостатнім потенціалом людності для дуже великої (як для європейської країни) сільської місцевості. Європейські тенденції в цей період були схо-

жими, водночас в Україні знайшли свій прояв особливі чинники. Низький, як порівняти з містами, рівень життя і розвитку соціальної інфраструктури, політика «неперспективних» сіл і, з іншого боку, концепція укрупнення сільських поселень (що фахівці трактують в якості засобів експропріації селянства, знищення ніші культивування фермерських традицій [13]), виїзд активної молоді у міста і за межі країни (трудове заробітчанство), надсмертність чоловіків середнього віку у мирні часи, а тим більше — під час війни, відсутні трансформації у сімейній поведінці і традиціях шлюбу значно заглибили депопуляцію українських сіл.

У оцінюванні складових природного руху сільського населення України особливо важливі два періоди — радянський і незалежного її розвитку. Якщо з 1959 р. до початку незалежного розвитку держави разом із зменшенням людського потенціалу сільської місцевості скорочувалася і кількість сільських поселень, то у 1990-ті роки сільська поселенська мережа ста-

Таблиця 1. Групування областей за рівнем змін їхньої питомої ваги у народжуваності сільського населення України протягом 1959–2021 рр.

	Потенціал регіону у народженні сільського населення майже не змінився	Потенціал регіону у народженні сільського населення значно збільшився	Потенціал регіону у народженні сільського населення значно зменшився
Регіон (область)	Дніпропетровська Запорізька Київська Кіровоградська Миколаївська Полтавська Тернопільська Харківська Херсонська	Волинська Закарпатська Івано-Франківська Львівська Одеська Рівненська Чернівецька АР Крим (до 2014 р.)	Вінницька Донецька Житомирська Луганська Сумська Хмельницька Черкаська Чернігівська

білізувалася, але падіння населення продовжувалося через падіння рівня життя, незабезпеченість роботою у сільських поселеннях, особливо в місцях переважання дрібноселенного розселення (Чернігівська, Сумська області тощо) [4].

Загалом за період з 1959 р. по 2021 р. сільська народжуваність в Україні знизилася у 5 разів. Якщо порівняти 1959 і 2021 р., то в абсолютних цифрах різниця у кількості народжених складала 391,5 тис. осіб — саме настільки менше їх було зафіксовано у селах України у 2021 р., причому найбільша абсолютна різниця у більш ніж 20 тис. осіб за рік, характерна для Вінницької, Житомирської, Львівської, Хмельницької і Чернігівської областей, частка яких у сільському населенні України станом на 1959 р. була найбільшою. Відповідно найменші зміни в абсолютних значеннях характерні для регіонів із незначною питомою вагою сільського населення на 1959 р. — Миколаївської, Херсонської, Чернівецької областей. Найбільш вагоме зменшення коефіцієнту народжуваності за більш ніж 60-річний період відзначено для Чернігівської і Сумської областей (понад 3,5 раза).

Чисельність народжених в Україні у сільській місцевості у 1959 р. становила 488,2 тис. дітей, а вже через двадцять років, у 1979 р., їх було на 227,9 тис. менше. Пізніше темпи зменшення уповільнилися і до 2001 р. абсолютна народжуваність селян скоротилася ще на 121,1 тис. осіб, до 2021 р. — до 96,7 тис. дітей на рік. Середній річний показник народжень у сільській місцевості між переписами 1959 і 1989 рр. становив 319,4 тис. дітей, а у період 1989–2021 рр. він був майже вдвічі меншим — 156,7 тис. дітей. Тренд з 1989 р. також не був постійним: у період 2006–2012 рр. сільська

народжуваність зростала. Це можна пов'язати зокрема з запровадженням у 2005 р. фінансової допомоги від держави при народженні дитини, а також із реалізацією відкладених у 1990-ті роки перших народжень і збільшення частки других і вищих за черговістю народжень.

Найбільше з початку 2000-х років падіння народжуваності як сільського, так і міського населення було зафіксоване у 2014–2015 рр., що було пов'язане як зі зменшенням державної підтримки сім'ям при народженні дітей, падінням рівня життя і девальвацією гривні, так і з початком російської агресії в Криму і на сході України. У 2021 р. було зафіксовано найнижчу у новітній демографічній історії кількість народжень у селах, що було зумовлене тривалим скороченням чисельності жінок репродуктивного віку, зменшенням сумарного коефіцієнту народжуваності.

Порівняння потенціалів регіонів у народжуваності сільського населення України з 1959 по 2021 р. дає підстави виділити три групи регіонів (табл. 1). Звертає на себе увагу група зі значним зменшенням потенціалу народжень, куди увійшли як традиційні депопуляційні території, так і аграрні області Поділля. В західних регіонах сумарний коефіцієнт народжуваності набагато довше тримався на рівні, достатньому для розширеного відтворення. При цьому якщо у 1959 р. глибина регіональної диференціації за питомою вагою регіонів у народжуваності селян складала 3,15 раза, то у 2021 р. вона зросла до 10 разів, що свідчить про вагоме збільшення просторових диспропорцій.

Зменшення народжуваності на селі притаманне більшості європейських держав, але там змен-

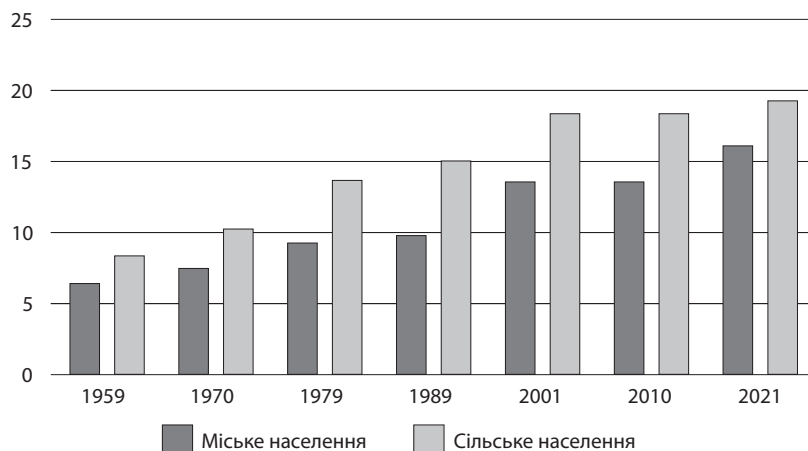

Рис. 1. Динаміка коефіцієнта смертності за типами поселень, 1959–2021 рр. (Побудовано за даними [14]).

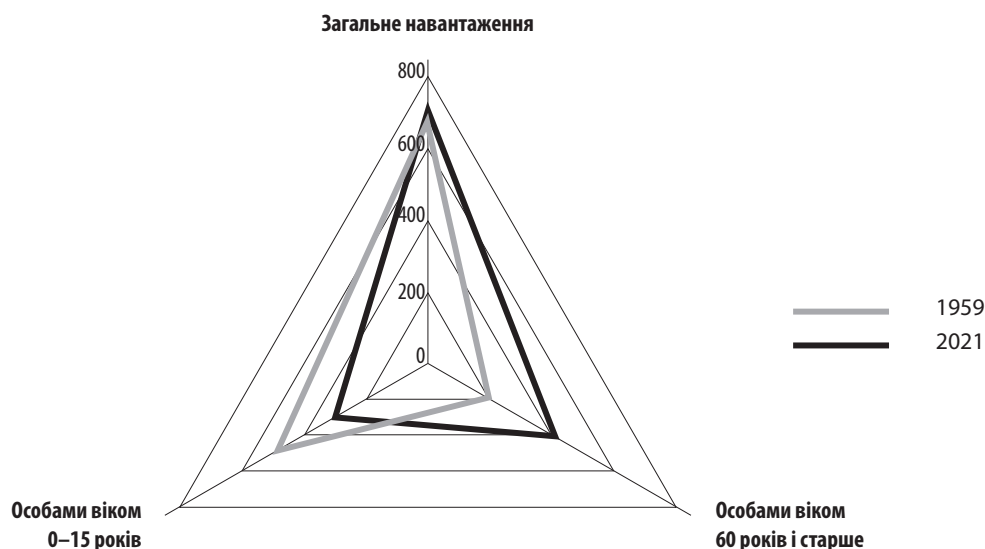

Рис. 2. Демографічне навантаження на працездатне населення у сільській місцевості, на 1000 осіб у віці 16–59 років припадає утриманців (побудовано за даними [15, 16])

шувалася і смертність. В Україні, саме від 1959 р., почав стрімко зростати рівень смертності селян, особливо інтенсивно у міжпереписні періоди 1970–1979 та 1989–2001 рр., сягнувши значень від 8,5 ‰ до 19,3 ‰. Найбільшим це зростання було у Чернігівській, Хмельницькій, Сумській та Житомирській областях. Смертність зростала і у міській місцевості, хоча в останнє десятиріччя розрив між містянами і селянами скоротився (*рис. 1*).

Найважливішим чинником, який впливає на формування режиму дожиття і відтворення селян, є деформації статеві-вікового складу, які сформувалися внаслідок тривалого урбанізаційного тренду.

У сільській місцевості України в середньому на 100 жінок припадає 90 чоловіків (2021 р.), що проти 1959 р. означає істотне зменшення статевих диспропорцій (у 1959 р. на 100 жінок при-

падало 77 чоловіків, що було прямим наслідком Другої світової війни). Водночас, за цей саме період суттєво збільшилось загальне демографічне навантаження на працездатних при «дзеркальній» зміні його структури: якщо у 1959 р. воно формувалось на 70 % з дітей і на 30 % з пенсіонерів, то у 2021 р. ця пропорція змінилась на протилежну — 42 % проти 58 % (*рис. 2*). Це відповідає регресивному типу відтворення поколінь.

Середній вік сільського населення (як жінок, так і чоловіків) в середньому в Україні станом на 2021 р. є більш ніж на рік меншим за міський. Хоча ще на початку 2000-х років містяни були приблизно на два роки молодшими. Отже, інтенсивність постаріння селян в середньому набагато менша. Проте у ряді регіонів України сільське населення старше за міське — це Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Хмель-

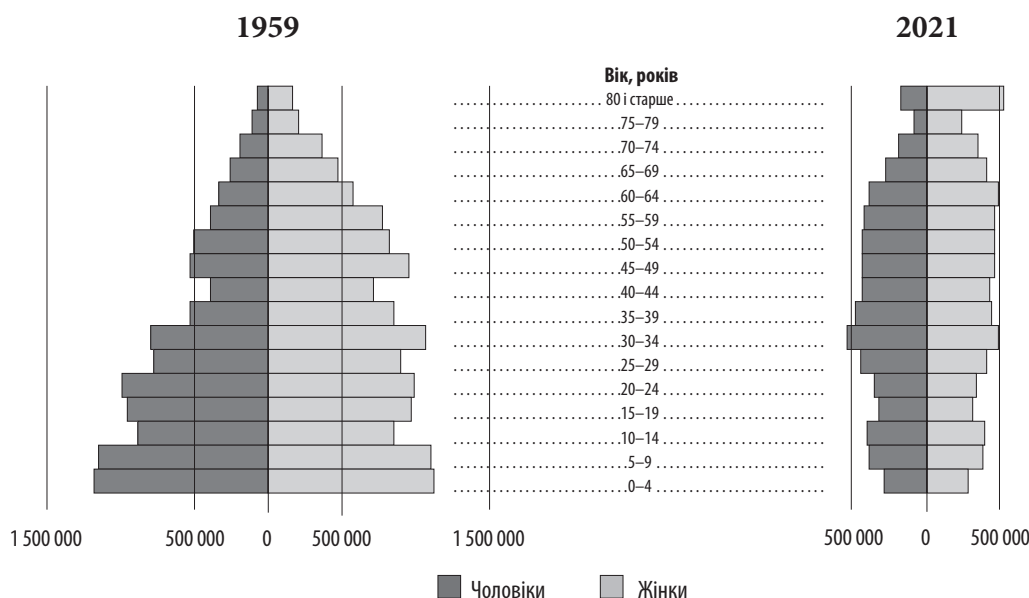

Рис. 3. Статеві-вікові піраміди сільського населення України, 1959 і 2021 р., осіб (побудовано за даними [15, 16])

ницька, Черкаська, Чернігівська області [16]. Різниця між наймолодшим за віком сільського населення регіоном (Рівненська область з середнім віком селян 36,9 років) та найстарішим (Луганська область з віком 47,3 років) складає більше 10 років. Для міст ця різниця трохи менша.

Статеві-вікові піраміди дуже яскраво відбивають структурну динаміку населення (рис. 3). У 1959 р. піраміда мала чіткий відбиток двох світових війн та Голодомору 1933 р. Але маючи доволі широку основу, вона була свідченням високої народжуваності на селі. Істотне переважання жінок особливо помітно починаючи з віку 30 років.

На 2021 р. піраміда значно «схудла», чисельність селян зменшилася в 1,8 раза і особливо звузилася основа піраміди. Форма піраміди стала менш деформованою: наслідки соціальних катастроф і війн, які впливали на співвідношення чоловіків і жінок у ХХ ст., відійшли у минуле. Помітне звуження піраміди на рівні 15–20 років пов'язана із зменшенням інтенсивності народжень кінця 1990-х — початку 2000-х років, а на рівні 0–4 років формується нова демографічна «яма», зумовлена наслідками військового протистояння з 2014 р.

Порівняння потенціалів регіонів у смертності сільського населення України з 1959 по 2021 р. свідчить про те, що при постійному її зростанні в більшості вклад регіонів у сільську смертність за більш ніж 60 років не змінився (табл. 2, с. 40).

Природна депопуляція сільського населення в Україні спостерігається з 1979 р., саме тоді смертність стала перевищувати народжуваність у

розрахунку на 1000 осіб, з чим почалося формування депопуляційного тренду. Цей процес було зафіксовано спочатку на Чернігівщині, Сумщині, згодом — на Полтавщині, Вінниччині і з початку 1990-х років в Україні в цілому. На 100 померлих у 1959 р. припадало 256 народжених дітей (з максимумом в Криму (416) і з мінімумом у Полтавській області (194)), а у 2021 р. — лише 39 (з максимумом у Рівненській (74) і мінімумом — у Чернігівській області (18)).

За період 1959–2021 рр. абсолютний природний приріст сільського населення зменшився на 446 тис. осіб — це колосальна цифра, в основі якої — обвал народжуваності, руйнація сімейних традицій та демотивація молоді щодо створення сімей, народження та виховання дітей. У регіональному розрізі «лідером» за катастрофічним падінням в абсолютному природному прирості сільського населення за останні 60 років була Вінницька область — у 1959 р. кількість народжень в області перевищувала кількість смертей на 19,8 тис. осіб на рік, а у 2021 р. — навпаки, смертей було на 10,5 тис. більше проти народжень (рис. 4, с. 43). Близькими до неї у глибині падіння природного приросту були Львівська і Житомирська області. Найменші абсолютні природні втрати селян мали області сходу і півдня України, однак до них приєдналися Волинська і Чернівецька області, в яких рівень падіння показників природного руху не був таким стрімким, як у сусідів. Це в цілому корелює із щільністю сільського населення — чим вона більша, тим більша природна депопуляція. Жодного регіону України з додатним

Таблиця 2. Групування областей за рівнем змін їхньої питомої ваги у смертності сільського населення України протягом 1959–2021 рр.

	Потенціал регіону в смертності сільського населення майже не змінився	Потенціал регіону в смертності сільського населення значно збільшився	Потенціал регіону в смертності сільського населення значно зменшився
Регіон (область)	Волинська Донецька Житомирська Запорізька Івано-Франківська Київська Кіровоградська Луганська Львівська Миколаївська Полтавська Рівненська Тернопільська Харківська Херсонська Хмельницька Черкаська	АР Крим (до 2014 р.) Дніпропетровська Закарпатська Одеська Чернівецька	Вінницька Сумська Чернігівська

природним приростом у сільській місцевості наразі в Україні немає.

Сучасний розподіл регіонів за інтенсивністю скорочення сільського населення нерівномірний: на максимумі скорочення в –22,9 % Чернігівській області, де спостерігаються особливо загрозливі тенденції у природному русі. До регіонів з найповільнішим зменшенням сільського населення відносяться Закарпатська і Рівненська області (–4 % і –4,2 % відповідно). Однак навіть у цих областях це призводить до подрібнення і зникнення поселень, їх розосередженості, а відтак — до збільшення просторової несправедливості у доступі селян до найнеобхідніших послуг.

Інфраструктурна оснащеність сільської місцевості загалом і абсолютної більшості сільських населених пунктів в Україні істотно нижча, ніж міських поселень, а доступ сільських жителів до об'єктів інфраструктури в малих і периферійних селах гірший, ніж у поселеннях — центрах виробничих чи територіальних утворень [17]. Світовий досвід засвідчує, що подібна ситуація має місце і в інших країнах. Разом із цим, у країнах ЄС зазначені розбіжності, як правило, мінімізуються; уряд, місцеве самоврядування, органи самоорганізації населення дбають над «еквівалентністю» умов життя [18], а поліпшення інфраструктурної оснащеності сільських територій розглядається як один із найді-

євіших засобів «закріплення» людей у сільській місцевості.

Соціальна сфера села в Україні (переважно) була побудована за часів СРСР за державні кошти або кошти колгоспів та радгоспів. Хоча тоді її розвиток визначався урядовими постановами більше, ніж реальними потребами населення. Так, наприклад, у результаті укрупнення дрібних колгоспів з кінця 1950-х рр. і Постанови ЦК КПУ «Про заходи по здійсненню планомірного переустрою сіл в УРСР» (1964 р.) «перспективними» було визнано лише 18846 поселень з 30325 [19]. На початку 1970-х років на Полтавщині «перспективним» було визнано 881 село, натомість «неперспективним» — 1073 населені пункти, у Миколаївській до неперспективних було віднесено 1200 сіл [20]. Позбавлення малих сіл бюджетних асигнувань на культурно-освітні заклади і торговельно-побутові підприємства призвело до закриття шкіл, клубів, бібліотек і приписки багатьох хуторів до більших сіл. Розвиток соціальної інфраструктури передбачався лише в тих селах, де мешкало понад 200 осіб. Наголошувалось, що до початку 1980-х років сільські соціально-побутові умови життя зрівняються з міськими, а села перетворяться в населені пункти міського типу. Ці великі ідеї були позбавлені прагматичного підґрунтя: багато колгоспів були збитковими, тому від ідеї тотального підвищення благоустрою на селі

перейшли до ідеї спорудження так зв. «сразкових» сіл. До початку 1980-х років вдалося збудувати аж 19 таких поселень з порівняно високим рівнем комунального і культурно-побутового обслуговування населення, який раніше був притаманним лише міським поселенням. Але вони так і залишилися пам'ятниками показухи, які позбавили людей переваг сільського способу життя і відірвали їх від землі до п'ятиповерхівок. У підсумку, на кінець радянського періоду соціальна сфера села в основному мала занедбаний вигляд.

Після 1991 р., в умовах ринкових трансформацій, хронічного дефіциту коштів деградація матеріально-технічної бази соціальної інфраструктури продовжилася. Передача до комунальної власності об'єктів соціальної інфраструктури, що належали сільгосп підприємствам, не підкріплювалось наповненням місцевих бюджетів. Агрохолдинги дотепер не завжди бачать необхідність у розвитку соціальної інфраструктури, хоча саме вона підвищує привабливість території, сприяє покращенню якості людського потенціалу, гальмує вимивання працездатного населення та руйнацію населених пунктів [21]. В цілому інфраструктурне забезпечення сільських територій України визначається рядом чинників, серед яких слід відзначити специфіку географічного розташування, демографічну ситуацію, рівень диверсифікації («аграризації»), стан матеріально-технічного забезпечення та ефективності функціонування виробництва, спроможність органів місцевого самоврядування відстоювати інтереси територій на регіональному та загальнодержавному рівнях. Наразі стан розвитку соціальної інфраструктури вище на сільських територіях, наближених до міст, і там, де активно пропонуються рекреаційні послуги (регіони узбережжя Азовського та Чорного морів, Карпати, Шацькі озера та ін.) [22].

Прослідкувати зміни у забезпеченості житлом та його комфортності на селі з радянських часів дуже важко, оскільки статистика того періоду обмежена констатацією зростання кількості побудованих квадратних метрів без інформації щодо благоустрою житла. Тим не менш, селяни України і наприкінці радянського періоду, і сьогодні житлом забезпечені краще містян, причому цей розрив зростає (у 2020 р. рівень забезпеченості на 1 особу становив 30,9 м² загальної площі проти 21,6 м² у містах). За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств 2022 р., 94,5 % селян проживають в індивідуальних будинках, 4,1 % — у квартирах і 1,4 % — у

Таблиця 3. Обладнання житла сільських домогосподарств, 2005 і 2021 рр.

	Роки	
	2005	2021
Кількість сільських домогосподарств, тис.	5529,9	4734,1
З наявністю в їхньому житлі (%):		
центрального опалення	1,4	0,3
індивідуальної системи опалення	37,6	60,0
водопроводу	20,0	66,1
каналізації	18,8	65,3
гарячого водопостачання	1,0	27,9
газової колонки	4,7	6,0
централізованого газопостачання	37,6	62,2
ванної або душу	14,1	60,9
телефону	21,4	3,6

Укладено за даними Держстату України

частині індивідуального будинку. Частка домогосподарств, житлова площа яких була нижчою санітарної норми у 13,65 м² на 1 особу складає 27,7 % (проти 37,6 % у міській місцевості). Водночас, понад 87 % наявного сільського житлового фонду було побудовано у дорадянський або радянський періоди, є застарілим, через що зростає кількість покинутих будинків. З іншого боку, зростає число домогосподарств, спроможних збудувати власне житло, особливо у приміських зонах.

Незважаючи на те, що сільський житловий фонд відстає від показників побутової облаштованості міст, з початку 2000-х років спостерігалось суттєве покращення житлових умов проживання селян за рахунок збільшення обладнаності природним газом, водогonom, гарячим водопостачанням чи каналізацією (табл. 3). Рівень газифікації сільських поселень навіть вищий, ніж міських (у 2020 р. 83,2 % проти 81,5 % до загальної житлової площі [23]).

За період з 1959/60 і до 2021/22 навчального року кількість сільських шкіл в Україні зменшилася втричі — з 25 081 до 8446. За спільної спрямованості динаміки на зменшення сільських шкіл, за регіонами спостерігається суттєва різниця як в масштабах скорочень закладів, так і в скороченні числа учнів (рис. 5, с. 44). Ці масштаби істотно більші в східних і менші в західних регіонах. За 1960–2021 рр. сільських учнів поменшало на 64 %.

Відбулися й значні зміни в системі охорони здоров'я, яка в радянські часи передбачала цен-

тралізоване управління, безоплатність і багато-профільність закладів, фінансування за кількістю ліжок-місць. У 1960-х роках в кожному районному центрі, а подекуди й у селах, були лікарні; дільничного лікаря можна було викликати додому. З початком незалежності й у результаті багатьох реформувальних рівень забезпеченості лікарнями і ліжко-місцями значно зменшився. Лише за період з 2000 до 2021 року включно кількість лікарень зменшилася в 45 разів, а кількість ліжок в них — у 9 разів. Відповідно, є негативні тенденції в отриманні послуг: у 2021 р. (проти 2010 р.) вдвічі більше селян не змогли отримати медичну допомогу, ліки або обладнання, яких потребували [24–25].

Порівнюючи з радянським періодом, який характеризувався розвиненою мережею закладів торгівлі та їх чисельним переважанням у сільській місцевості як порівняти з містами, пострадянський період охарактеризувався швидким зменшенням їхньої загальної кількості, їх число зменшилося з 58,6 тис. од. у 1980 р. до 6,2 тис. од. у 2018 р., тобто більше ніж у 9,5 раза. Понад чверть сільських сьогодні не мають торговельних закладів і половина з них припадає на малі села та віддалені хутори. Відповідно, зростає радіус доступності до об'єктів роздрібної торгівлі. Якщо в 1995 р. цей показник становив 1,4 км, то сьогодні він зріс майже вдвічі. Якщо у забезпеченість торговою площею магазинів містیان складає 2191 м² на 10 тис. осіб, то в сільській місцевості цей показник складає лише 457 м². В основному це — маленькі магазини, кіоски і автозаправні станції, на яких здійснюється продаж продовольчих і непродовольчих товарів першої необхідності. Торгівля одягом, тканинами, взуттям, технікою (епізодичного попиту) проводиться в універмагах, торгових центрах і спеціалізованих магазинах, які розташовані в селах із кількістю жителів не менше 1000–1500 осіб, районних центрах або містах.

Значущим чинником якісного середовища життєдіяльності сільського населення є можливість організованого відпочинку та культурного самовираження. З радянських часів провідну роль в цьому відігравали сільські клуби та будинки культури. У містах вони, як правило, виконували другорядну роль, а для сільської місцевості клуб залишався найбільш поширеним закладом. Після Другої світової війни цьому питанню приділялася чимала увага, тим не менш у 1957 р. з 40 тис. населених пунктів України в 11 тис. зовсім були відсутні культосвітні заклади. В Україні

забезпеченість клубами в розрахунку на тисячу сільських жителів на середину 1960-х років становила близько 130 глядацьких місць. У цей період на один сільський клуб в середньому припадало 924 сільських жителів [26].

На кінець 2020 р. мережа клубних установ у сільській місцевості становила понад 15,1 тис. закладів. За період 1959–2020 років кількість клубів зменшилася у 1,65 раза. Забезпеченість сільського населення клубами навіть зросла. Водночас у регіональному розрізі продовжує спостерігатися значна, а подекуди зростаюча нерівномірність у розміщенні закладів: їх кількість у сільській місцевості у розрахунку на 100 тис. осіб коливається від 53,6 (Закарпатська область) до 206,2 (Чернігівська область) (рис. 6, с. 44).

Подібна тенденція характерна і для сільської бібліотечної мережі. У 1950-ті роки завдання забезпечення державною масовою бібліотекою кожної сільської ради було виконане [27]. Пізніше динаміка числа бібліотек була негативною, хоча бібліотечний фонд зростав до 1990 р. У 2020 р. книжковий фонд сільських бібліотек (99 млн прим.) вийшов на рівень 1959 р. За останні десятиріччя також була практично повністю втрачена традиція перегляду фільмів у селі. Статистичні показники радянського періоду свідчили про щороку зростаючу кількість демонстраторів фільмів, проте після здобуття незалежності їх ставало менше, а з 2015 р. інформація взагалі зникла зі статистичних збірників. В ході реформи децентралізації повноваження по утриманню установ сфери культури лягли на плечі об'єднаних громад. Вони не мають права самостійно виключати будинки культури та сільські клуби з базової мережі закладів культури без погодження з Міністерством культури України. І якщо вони не отримують згоди міністерства, тоді змушені бодай формально утримувати заклади, які при цьому можуть навіть не функціонувати [28].

Істотним фактором змін у якості життя сільського населення України стала російсько-українська війна, що призвела до непоправних демографічних, екологічних, соціально-економічних втрат. Чимала кількість людей виїхала з прифронтових територій в інші регіони і за межі країни. Катастрофічність цих процесів, в плані демографічного і соціального розвитку, ще належить оцінити. Так само, на нашу думку, роль сільської місцевості у формуванні демографічного потенціалу України буде докорінно пересмислено.

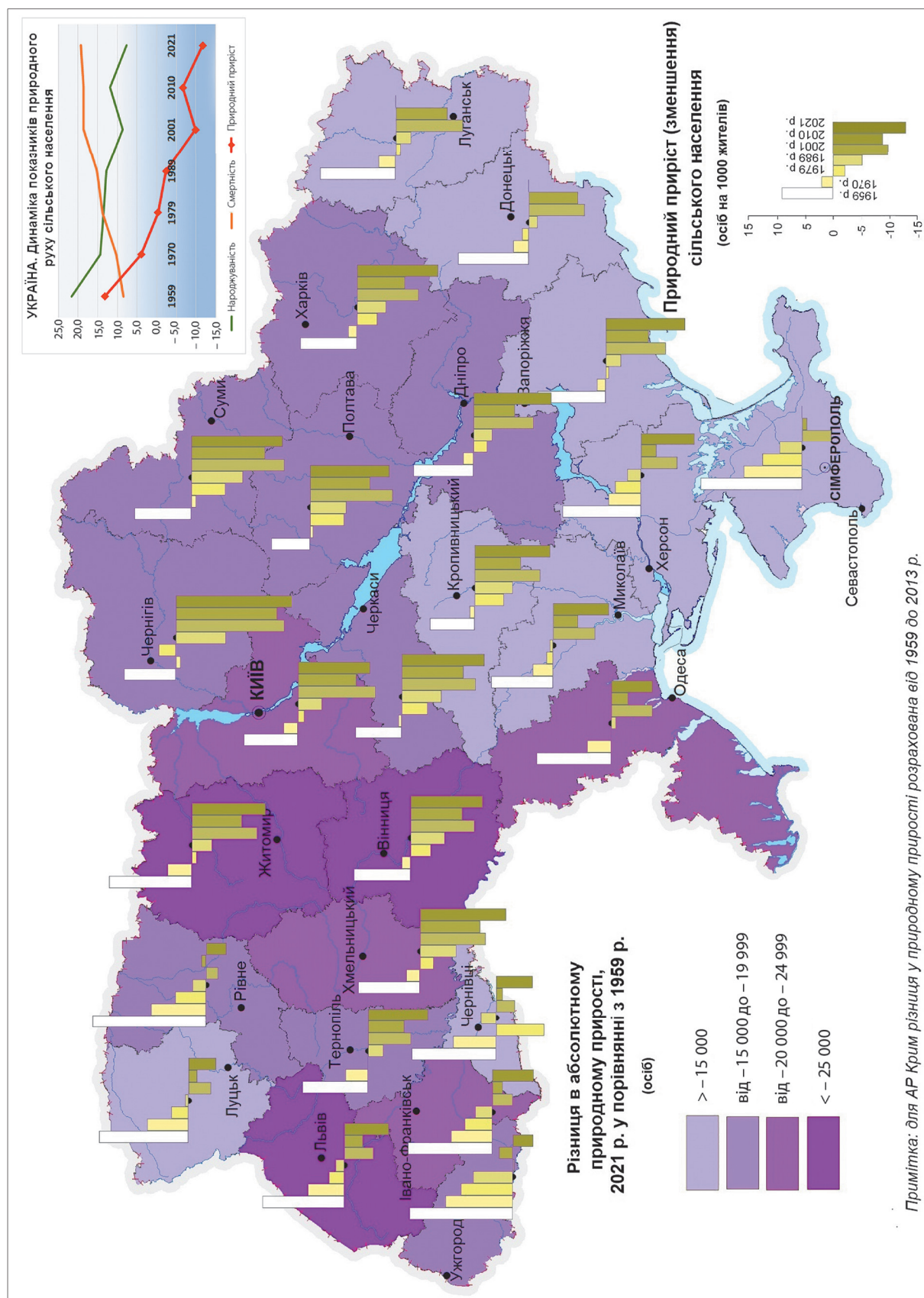

Рис. 4. Динаміка природного руху сільського населення у регіонах України, 1959–2021 рр. (автори: Гукалова І. В., Подвойська В. І.)

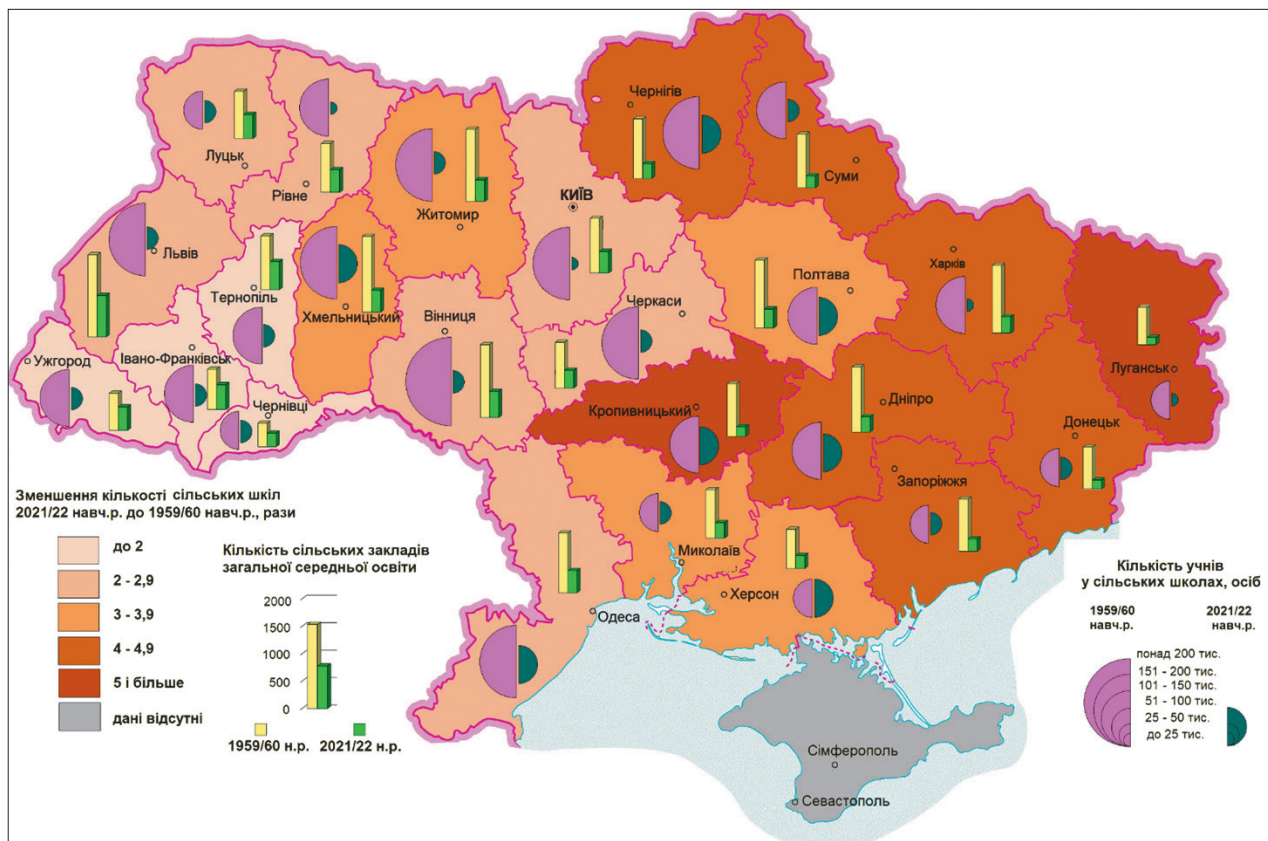

Рис. 5. Динаміка закладів загальної середньої освіти і кількості учнів сільських шкіл, 1959-2021 рр. Автор Гукалова І. В.

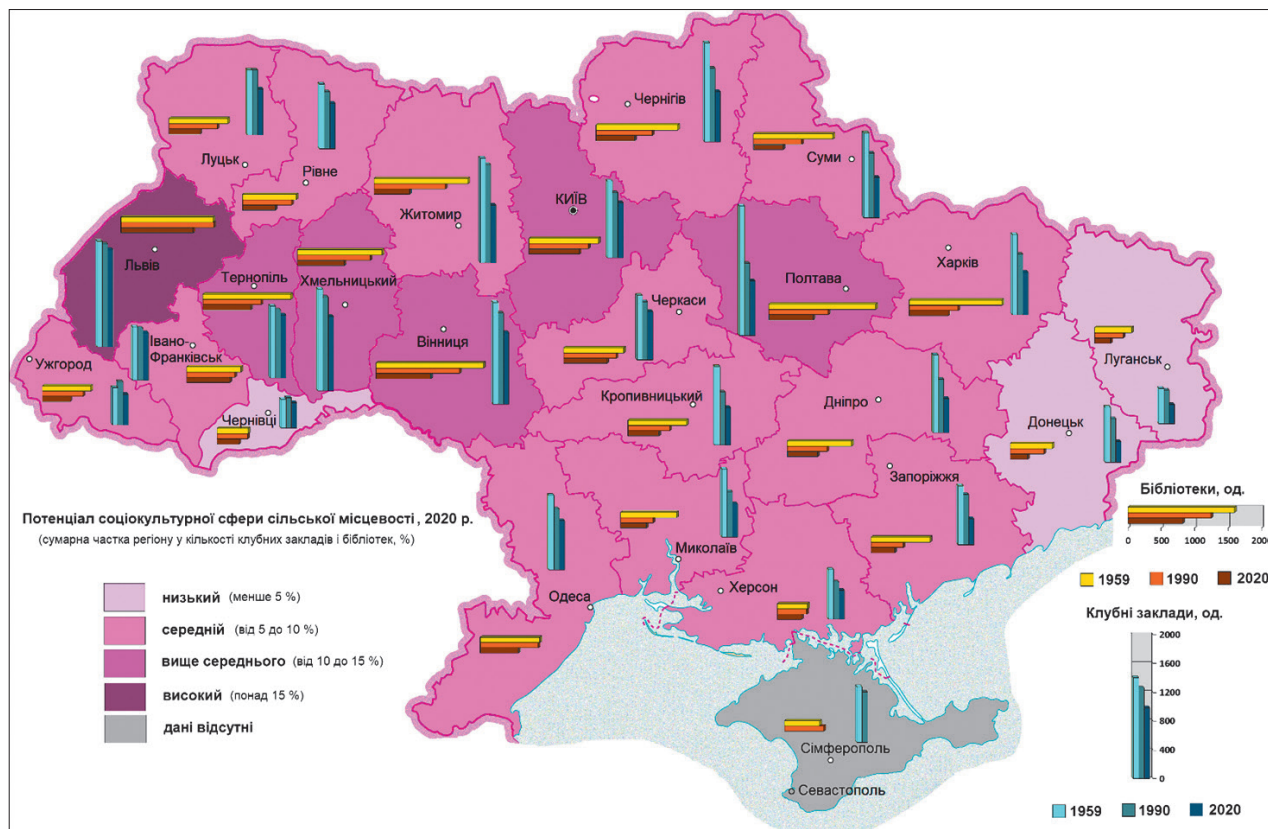

Рис. 6. Сучасний потенціал і динаміка закладів культури у сільській місцевості, 1959-2021 рр. Автор Гукалова І. В.

Висновки

Демографічна ситуація на селі вже тривалий час оцінювалась як катастрофічна через відсутність простого відтворення населення, що разом з величезним механічним відтоком, зумовленим урбанізацією, стало причиною зникнення сільських поселень. Хоча процес сільської депопуляції розпочався з 1979 р. (в окремих західних регіонах пізніше), основним складником знелюднення сільської місцевості у пізній радянський період було від'ємне сальдо міграції. Починаючи з 1991р. баланс природного руху значно погіршився, зокрема через інтенсивне старіння населення. Якщо вклад регіонів України у потенціал народжуваності на селі за період 1959–2021 рр. демонструє приблизно рівномірний розподіл регіонів, то щодо смертності — вклад більшості регіонів залишався стабільним і лише в трьох (Чернігівська, Сумська, Вінницька області) він зменшився. Усе це відбувається на фоні усвідомлення світовим співтовариством вирішального значення сільської місцевості і сільського населення у забезпеченні продовольчої та військово-політичної безпеки й екологічної стабільності, адже вони традиційно виконують важливу функцію «годувальника», а також набагато більше, порівнюючи з містами, соціального контролю над територією. Мусимо констатувати, що в Україні досі недооцінено роль сільської місцевості у формуванні суспільного добробуту, а також соціального та екологічного комфорту. Будь-які оцінки природних втрат сільського населення будуть приблизними доти, доки не буде проведено черговий перепис населення України, який вже багато років поспіль відкладається.

Закономірності тривалих демографічних змін у сільській місцевості України традиційно мають регіональний характер, тому, на нашу думку, майбутнє сільської місцевості буде відзначатися її демографічним, соціально-культурним та економічним різноманіттям. Важливою умовою уповільнення депопуляції і занепаду соціальної сфери є відмова від парадигми монофункцій-

нального (сільськогосподарського) розвитку та обґрунтування новітніх стратегічних пріоритетів, виходячи з переваг, які надають адміністративна реформа, діджиталізація суспільства, що згуртовує громади, інвестування у низові стратегії для зміцнення місцевих активів і руху в бік консолідації простору, просторової справедливості і збереження ідентичності.

Дослідження і картографічне представлення еволюції народжуваності, смертності і природного приросту у вигляді довготривалих рядів показників, а також зміни у соціально-інфраструктурній забезпеченості сільського населення мають стати базою для організації моніторингового спостереження і запобігання формуванню зон незаселеності в сільській місцевості. Розв'язання демографічних проблем сільських територій можливе лише в комплексі із соціально-економічною розбудовою останніх, що вимагає консолідації зусиль держави, регіональних та місцевих органів влади і самоврядування, а також територіальних громад. На нашу думку, саме територіальна громада має визначати напрями облаштування середовища, що повинно бути зорієнтоване на задоволення інтересів і потреб її мешканців.

Таким чином, акценти має бути розставлено не на кількісних, а на якісних параметрах соціально-демографічного відтворення українського села. Реалізація нових будівельних проєктів і програм енергоощадливого житлового будівництва разом зі створенням нових робочих місць мають стати потужним стимулом для розвитку сіл, зокрема для забезпечення житлом переселенців, потерпілих внаслідок війни, а також як мотивація для відновлення об'єктів соціальної сфери, покращання інфраструктури та відродження поселенської мережі в цілому. Розвиток смарт-поселень в 100-км смузі довкола великих міст, створення розгалуженої мережі публічних (громадських) просторів і розвиток дорожньо-транспортної інфраструктури та комунікацій стримуватимуть відтік населення з сільської місцевості.

Література [References]

1. Baranovskyi, M. O. (2009). Scientific principles of social and geographical study of rural depressed areas of Ukraine. Nizhyn: PE Lysenko M. M. 396 p. [In Ukrainian].
[Барановський М. О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2009. 396 с.]
2. Hudzelyak, I. I., & Dnistrianska, I. M. (2018). *Demographic situation in rural areas of Ukraine: development trends and regional features*. Visnyk of Lviv Univ. Geography Series, 52, 96–108. [In Ukrainian].
[Гудзеляк І. І., Дністрянська І. М. Демографічна ситуація в сільській місцевості України: тенденції розвитку та регіональні особливості. Вісн. Львів. ун-ту. Серія географ. 2018. Вип. 52, С. 96–108.]

3. Dzhaman, V. O. (2003). *Regional settlement systems: demographic aspects*. Chernivtsi, Ruta, 317 p. [In Ukrainian].
[Джаман В. О. *Регіональні системи розселення: демографічні аспекти*. Чернівці : Рута, 2003. 317 с.]
4. Dotsenko, A. I. (2010). *Rural settlement in Ukraine: dynamics and structure*. Kyiv, Phoenix, 288 p. [In Ukrainian].
[Доценко А. І. *Сільське розселення в Україні: динаміка та структура*. Київ : РВПС України НАН України, «Фенікс», 2010, 288 с.]
5. Kozachenko, T. I., Parkhomenko, G. O., & Molochko, A. M. (1999). *Cartographic modeling*. Vinnytsia: Antex-U LTD, 328 p. [In Ukrainian].
[Козаченко Т. І. *Картографічне моделювання* / Т. І. Козаченко, Г. О. Пархоменко, А. М. Молочко. Вінниця : Антекс-У ЛТД, 1999, 328 с.]
6. Kutsenko, V. I., & Ostafychuk, Y. V. (2008). *Transformations of the social sphere of Ukraine: regional aspect*. Kyiv. 818 p. [In Ukrainian].
[Куценко В. І. *Трансформації соціальної сфери України: регіональний аспект* / В. І. Куценко, Я. В. Остафійчук. К., 2008. 818 с.]
7. Malchykova, D. S. (2014). *Theoretical, methodological and methodological principles of geoplanning of rural areas at the regional level: monograph*. Kherson state university. Kherson. Grin' D. S. 361 p. [In Ukrainian].
[Мальчикова Д. С. *Теоретико-методологічні і методичні засади геопланування сільської місцевості на регіональному рівні* : монографія. Херсон. держ. ун-т. Херсон : Грін Д. С., 2014. 361 с.]
8. Nahirna, V. P., & Rudenko, L. H. (2016). *Rural locality of Ukraine as a consequence of transformations in agrarian sphere of economy*. Ukrainian geographical journal, 2, 39–47. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2016.02.039> [In Ukrainian].
[Нагірна В. П., Руденко Л. Г. *Сільська місцевість України у контексті трансформаційних процесів в аграрній сфері*. Укр. геогр. журн. 2016. № 2. С. 39–47. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2016.02.039>.]
9. Oliynyk, Y. B., Stepanenko, A. V. (2003). *Social development of the village and rural areas*. Textbook. Kyiv: VGL Obriy. 128 p. [In Ukrainian].
[Олійник Я. Б., Степаненко А. В. *Соціальний розвиток села і територій сільського типу*. Навч. посібник. Київ: ВГЛ «Обрії», 2003. 128 с.]
10. Rogozhyn, O. G. (2009). *Socio-economic mechanism of formation of medical and demographic situation in the villages of Ukraine*. O. G. Rogozhyn; V. M. Ptukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of National Security Problems of the National Security Council of Ukraine. Kyiv. 200 p. [In Ukrainian].
[Рогожин О. Г. *Соціально-економічний механізм формування медико-демографічної ситуації в селах України*. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. В.М. Птухи НАН України, Інститут проблем національної безпеки РНБО України. К., 2009. 200 с.]
11. Rudenko, L. H. (1984). *Cartographic Substantiation of Territorial Planning*. Kyiv : Naukova Dumka. 168 p. [In Ukrainian].
[Руденко Л. Г. *Картографічне обґрунтування територіального планування* / Л. Г. Руденко. Київ : Наукова думка. 1984. 168 с.]
12. Yavorska, V. V. (2013). *Regional geodemographic processes in Ukraine: monograph*. Kamianets-Podilskyi: Axiom, 384 p. [In Ukrainian].
[Яворська В. В. *Регіональні геодемографічні процеси в Україні*. Монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. 384 с.]
13. Pirozhkov, S. I. (2004). *Demographic factor in the global strategy of Ukraine's development*. Demography and social economy. 1–2. 5–20. [in Ukrainian].
[Пирожков С. І. *Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України*. Демографія та соціальна економіка. 2004. № 1–2. С. 5–20.]
14. *Population of Ukraine in 2020: Demographic yearbook*. (2022). Kyiv, State Statistics Service of Ukraine. 186 p. [In Ukrainian].
[*Населення України за 2020 рік: Демографічний щорічник*. Київ, Державна служба статистики України, 2022. 186 с.]
15. *Results of the 1959 All-Union Population Census: Ukrainian SSR (1963)*. Moscow. Gosstatizdat, 210 p. [In Russian].
[*Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР*, Москва: Госстатиздат, 1963. 210 с.]
16. *Distribution of the resident population of Ukraine by sex and age as of January 1, 2022*. Statistical collection. (2022). Kyiv. State Statistics Service of Ukraine, 347 p. [in Ukrainian].
[*Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2022 р.* Статистичний збірник. К.: Держстат України, 2022. 347 с.]
17. Borodina, O. M. (Ed.) (2018). *Implementation of the European principles of rural development in Ukraine*. Monograph. NAS of Ukraine, State Institution Institute of Economics and Forecasting. National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 299 p. [in Ukrainian].
[*Імплементация европейских засад сільського розвитку в Україні*: монографія / за ред. О. М. Бородіної; НАН України, ДУ Ін-т екон. та прогнозів. НАН України. Київ, 2018. 299 с.]

18. *Räumliche Gerechtigkeit*. Nachrichten der ARL, 01-02, 2020, 50. Jahrgang, 112 S. URL: <https://shop.arl-net.de/media/direct/pdf/nachrichten/2020-1-2/nachrichten-2020-1-2.pdf>
19. Kulchytskyi, S. (2014). *Kolkhozes*. Encyclopedia of Modern Ukraine [Electronic resource] / Edited by I. Dziuba, A. Zhukovskiy, M. Zhelezniak et al. URL: <https://esu.com.ua/article-1445>. [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Колгоспи. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-1445>].
20. Rybak, I.V. (2000). *Rural Settlements of Ukraine: Problems and Difficulties of Development (Late 50s—First Half of the 80s of the 20th Century)*. Regional Studies. 1–2. 82–86. [in Ukrainian].
[Рибак І. В. Сільські населені пункти України: проблеми та труднощі розвитку (наприкінці 50-х – перша половина 80-х рр. XX ст.). Краєзнавство. 2000. № 1–2. С. 82–86].
21. *On the problems of development of social infrastructure in rural areas. Analytical note* (2013). National Institute for Strategic Studies. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/schodo-problem-rozvitku-socialnoi-infrastrukturi-silskikh> [in Ukrainian].
[Щодо проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів. Аналітична записка [Електронний ресурс] Національний інститут стратегічних досліджень. 2013. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/schodo-problem-rozvitku-socialnoi-infrastrukturi-silskikh>].
22. Kalachevska, L. I. (2018). *Infrastructural support for the development of rural areas: global and national trends*. Economy and Society, 16. 137–141. [In Ukrainian].
[Калачевська Л. І. Інфраструктурне забезпечення розвитку сільських територій: світові та національні тенденції. Економіка та суспільство, 2018. Вип. 16. С. 137–141].
23. *Ukraine in Figures 2021*. Statistical book (2022). Kyiv: State Statistics Service of Ukraine, 46 p. [in Ukrainian].
[Україна в цифрах 2021. Статистичний збірник. К.: Держстат України, 2022. 46 с.]
24. *Self-assessment of health status and level of access to certain types of medical care in 2010 (based on a sample survey of households in October 2010)*. Statistical digest (2011). Kyiv: State Statistics Committee of Ukraine, 143 p. [in Ukrainian].
[Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2010 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2010 року). Стат. збірник. Київ: Держкомстат України, 2011. 143 с.]
25. *Self-assessment of health status and access to certain types of medical care in 2021 (based on a sample survey of households in October 2021)*. Statistical digest (2022). Kyiv: State Statistics Service of Ukraine, 143 p. [in Ukrainian].
[Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2021 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2021 року). Стат. збірник. Київ: Держстат України, 2022. 143 с.]
26. Romanyuk, I. (2004). *Ideologization of the Cultural and Educational Sphere of the Village in the 50s-60s of the Twentieth Century*. Bulletin of the State Academy of Management Personnel of Culture and Arts. 1. 108–114. [in Ukrainian].
[Романюк І. Ідеологізація культурно-освітньої сфери села у 50-ті — 60-ті роки XX століття. Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2004. № 1. С. 108–114].
27. Tereshchenko, T. (2002). *Development of the library network in the Ukrainian village during the period of national economy reconstruction*. Ukrainian villager. 47–48. [in Ukrainian].
[Терещенко Т. Розвиток бібліотечної мережі в українському селі в період відбудови народного господарства. Український селянин. 2002. Вип. 6. С. 47–48].
28. Balasanyan, V. (2019). *Culture and decentralization: what to do with village clubs*. [Electronic resource] URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11957>.
[Баласаньян В. Культура і децентралізація: що робити з сільськими клубами [Електронний ресурс]. 2019. Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/news/11957>]

Стаття надійшла до редакції 26.03.2023

For citation [Для цитування]

Гукалова І. В. Демографічні та соціальні чинники розвитку сільської місцевості в Україні: тенденції змін. Укр. геогр. журн. 2023. № 2. С. 35–47. [Українською мовою]. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2023.02.035>

Gukalova, I. V. (2023). *Demographic and Social Factors of Rural Development in Ukraine: Trends in Change*. In Ukr. Geogr. Ž. No. 2. 35–47. [In Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2023.02.035>